

بررسی زمینه‌های شکل‌گیری ادبیات و کتاب‌آرایی فارسیهودِ کلیمیان ایران در عصر صفویه

سمانه صادقی مهر^{*}، علی اصغر میرزایی مهر^{**}، حمید فرهمند بروجنی^{***}

چکیده

نوع نگاه و نحوه برخورد حکومت صفویان در جایگاه یک حکومت یکپارچه مرکزی در دنیای اسلام، با هنر و فرهنگ مذاهب، به ویژه کلیمیان، قابل تأمل و بررسی است. فضای حاکم بر اصفهان در سده ۱۱ ه.ق. به شکلی بوده که کلیمیان این شهر توانسته‌اند با اقتباس از مضامین شاهکارهای ادبی ایرانیان مسلمان و با الگو گرفتن از فنون و سنت‌های کتاب‌آرایی رایج در کارگاه‌های هنری درباری یا کارگاه‌های خصوصی هنرمندان این عصر، کتب مصور خاص خود را تولید کنند. در این میان با توجه به حضور دیرینه کلیمیان در ایران، شاخص‌های خاصی به وجود می‌آیند که به عنوان فارسیهود، ویژگی‌های خاص زبانی و بیانی ویژه آنان را باز نمود می‌کنند که این شاخص‌ها در متون و ادبیات ویژه آنها و همچنین در حوزه کتاب‌آرایی، به صورت ویژه قابل بررسی است. این پژوهش در نظر دارد در راستایی توصیفی - تحلیلی، نقاط تاریک و مبهم فعالیت‌های کلیمیان به خصوص هنر کتاب‌آرایی آنها را در دو دسته‌بندی متون دینی و متون ملی مورد بررسی قرار دهد و با خوانش دقیق ۹ نگاره از کتابخانه مدرسه الهیات کلیمی امریکا، به شناخت هرچه بهتر این حوزه از فعالیت‌های هنری ایران در عصر صفویان بپردازد. آنچه از بررسی این متون و نگاره‌ها به دست می‌آید نشان از مردمی دارد که سعی دارند هم به زنده ماندن زبان و مفاهیم بنیادین خود بپردازند و هم با انتخاب شیوه‌های تصویری مشترک در سرزمین ایران ارتباط خود با دیگر مردمان این سرزمین را در قالب ادیان دیگر حفظ کنند و بر مفاهیم مشترک خود به عنوان یک ایرانی تأکید کنند.

کلیدواژه‌ها: کتاب‌آرایی ایران، فارسیهود، عصر صفوی، سده ۱۱ ه.ق. اصفهان.

مقدمه

در عهد صفوی، اقلیت مذهبی که اغلب از ارامنه تشکیل شده بودند نسبت به زرتشتیان و کلمیان از امتیازات بیشتری برخوردار بودند. دولت صفویه در کلیه ادوارش از وجود مسیحیان بهره برد و به‌ویژه با بازرگانان ارمنی و هیئت‌های مذهبی آنها در زمینه‌های تجاری، روابط نیکویی برقرار کرد. متأسفانه از زرتشتیان عصر صفوی اطلاعات زیادی در دست نیست و در موارد اندکی در کتب تاریخی از زرتشتیان عصر صفوی نام برده شده است (جعفر پور، ۱۳۸۷: ۶۷)؛ اما کلمیان، که مورد پژوهش این تحقیق هستند در عصر صفویه شرایط مساعدی برای زندگی از سوی شاهان صفویه نداشتند و با اقبال چندانی برای جلب توجه صفویان روبرو نبودند. گذشته از روابط تاریک شاهان صفوی با آنها، رابطه جامعه یهود در آن دوران با پیشوایان روحانی‌شان در بغداد نیز به کلی قطع شده بود. کلمیان ایران از نظر هدایت مسائل مذهبی در آن ایام با آشوب و اخلاص روبه‌رو بودند. نماینده رسمی کلمیان ایران -راب بزرگ- در اصفهان که از جانب رئیس یهود در بغداد انتخاب می‌شد مقام خود را از دست داده بود و هرگونه رابطه کلمیان ایران با کلمیان خارج از مرزهای کشور قطع گردیده بود (لوی، ۱۳۷۹: ۲۶۵). با توجه به تمرکز حکومت صفویه در رشد و گسترش تشیع، اقلیت‌های مذهبی به عدم فعالیت‌های اجتماعی روی آورده بودند که این مهم در کل دوران صفوی با فراز و فرودهایی قابل تأمل و ارزیابی است.

پیشینه تحقیق

با توجه به منابع موجود، اگرچه تاکنون پژوهشی بنیادین و تطبیقی پیرامون این موضوع صورت نگرفته است؛ اما در بررسی‌های انجام‌شده منابعی یافت شدند که پیش‌تر به صورتی گذرا به این بحث پرداخته‌اند. به لحاظ اهمیت و جایگاه علمی، دو عنوان از کتب غیرفارسی که به نوعی به این موضوع مرتبط می‌شوند، معرفی می‌شوند.

Taylor, A. (1995). Book arts of Isfahan: Diversity and identity in seventeenth-century Persia: oxford university press

این کتاب مشتمل بر ۴ فصل بوده که نویسنده در فصل اول کلیاتی را درباره ایران و اصفهان دوره صفوی بیان کرده است. در فصل دوم به صورتی موجز به اوضاع سیاسی و اجتماعی عهد شاه عباس دوم و رابطه او با کلمیان اصفهان پرداخته است. فصل سوم به نوعی معرف هنر کتاب‌آرایی کلمیان است که حاوی برخی تصاویر ارزشمند از کتب مصور آنها است. فصل چهارم به هنر ارامنه عهد صفوی پرداخته که قسمت عمده کتاب را تشکیل می‌دهد. نقطه

قوت این کتاب، مطرح نمودن هنر کلمیان است و ضعف آن عدم پرداخت دقیق و روشن به مفاهیم زبان‌شناختی و خوانش آثار کلمیان صفوی است؛ زیرا بیشتر به صورت یک کاتالوگ؛ به صورت گذرا به معرفی آنها می‌پردازد.

Moreen, V. B. (1985). Miniature paintings in Judeo-persian manuscripts: Bibliographica Judaica

ورا باش مورین از جمله کسانی است که در حوزه ادبیات عبری در امریکا تحصیل می‌کند و چندین مقاله و کتاب مرتبط با ادبیات عبری و به خصوص فارسپوهن نگاشته است. در این زمینه کتاب وی از نقطه‌نظر منابع تصویری جزو معدود کتاب‌های موجود در دنیا است؛ اما به دلیل زمینه پژوهشی نگارنده کتاب، تحلیلی درباره نگاره‌ها نگاشته نشده و بیشتر به شرح و بسط تاریخی نگاره‌ها و محل نگهداری آنها پرداخته شده است. این کتاب، در واقع بیشتر فهرستی از منابع موجود فارسپوهن در نقاط مختلف دنیاست تا پژوهشی در باب ادبیات و کتاب‌آرایی فارسپوهن.

در پایان قابل ذکر است که بقیه منابع موجود، صرفاً در حوزه تاریخ و ادبیات به بررسی و تحقیق پرداخته‌اند و هیچ‌گونه بررسی ریخت‌شناسی، تاریخی و هنری در آنها قابل‌ردیابی نیست.

روش تحقیق

روش تحقیق از نظر هدف از نوع بنیادی، از نظر روش، توصیفی-تحلیلی، مورد کاوی (case study)، روش یافته‌اندوزی یا روش گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای است. از انواع روش‌های کیفی، توصیه‌ای و مقایسه‌ای نیز در تجزیه و تحلیل اطلاعات استفاده شده است.

کلمیان اصفهان در عهد صفوی

دوره صفویه برای یهودیان چندان خجسته نبود. هاروتون درهوهانیان^۱، آنگاه که به کوچ اجباری قوم خویش از ارمنستان به اصفهان می‌پردازد، به این مطلب مهم اشاره دارد که در میان ۲۰ هزار مهاجر ارمنی، تعدادی یهودی و زرتشتی نیز بودند. البته این یهودیان، بیشتر در کاشان مستقر شدند؛ اما به گزارش کاتف^۲، تعدادی کلمی هم در جلفا به سر می‌بردند، که به نظر می‌رسد با توجه به حضور یهودیان اصفهان در جوباره، این دسته از همان مهاجران ارمنستان بوده‌اند. در آغاز پادشاهی شاه عباس صفوی، که قزوین پایتخت بود، اتفاق مهمی علیه یهودیان رخ نداد؛ اما پس از انتقال پایتخت به اصفهان، روزگار روشنی برای کلمیان آن روزگار متصور شد. آنچه مهم می‌نماید و رای اتفاقات تاریخی، شناخت مفاهیم ادبی و هنری این اقلیت یعنی کلمیان در آن روزگار

یعنی عصر صفوی در سده یازدهم و تأثیر فرهنگ ایرانی در شکل‌گیری شیوه کتاب‌آرایی آنان است.

فارسی‌یهود^۲

پیش از ورود به مفاهیم هنری کلیمیان اصفهان برای دست‌یابی و فهم بهتر ادبیات آنان، می‌بایست اطلاعاتی درباره روش زبان‌شناختی آنان به دست آورد. کلیمیان با ساکن شدن در مناطق مختلف ایران، زبان محل سکونت جدید خود را نیز اتخاذ می‌نمودند و مواردی از زبان‌های آرامی و عبری بدان می‌افزودند. زبان کلیمیان بر پایه یکی از زبان‌های ایرانی می‌باشد که آن را ایرانی-یهودی یا فارسی‌یهود می‌نامند. بیشتر این زبان‌های ایرانی، جزو زبان فارسی و جزو لهجه‌های مادی هستند. فارسی‌یهود، هم‌ناظر بر گفتار و هم نوشتار است. همان‌طور که می‌دانیم، زبان فارسی از جمله مهم‌ترین زبان‌های ایرانی است و گستره وسیعی از منطقه جغرافیایی ایران را در برمی‌گیرد؛ بنابراین تعجبی ندارد که کلیمیان در فعالیت‌های فرهنگی خود که همیشه شامل ترجمه کتاب‌های مذهبی و گاهی نگارش متون ادبی می‌شد، بیشتر به این زبان نظر داشته باشند. (نرگویی کهن، ۱۳۸۶: ۸)

به طور کلی به متونی که به زبان فارسی و به خط عبری نوشته شده است، فارسی - یهودی^۴ یا فارسی‌یهود می‌گویند. متون فارسی‌یهود به لحاظ زبان‌شناسی یک‌دست نیست و با توجه به محل تألیف متون فارسی موجود، می‌توان در آنها مشخصه‌های لهجه‌ای را مشاهده کرد. فارسی‌یهود تنها محدود به کتاب‌های مذهبی نمی‌شود و آثار ادبی و غیرمذهبی را نیز در برمی‌گیرد. البته تا اواخر سده نوزدهم میلادی، تصویر روشنی از ادبیات فارسی‌یهود وجود نداشت، توضیح این‌که الکساندر ادلر^۵ ضمن سفرهایش به آسیای مرکزی در دهه نود سده نوزدهم میلادی، تعداد متناهی دست‌نویس فارسی‌یهود را جمع‌آوری نمود و بعدها ویلهلم باخر بوداپستی^۶ این دست‌نویس‌ها را در اختیار جهان علم قرار داد. سپس در اوایل سده بیستم، سیمون چاکام بخارایی^۷ تعدادی از متن‌های فارسی‌یهود از جمله عهد عتیق و متن‌های روایی را در اورشلیم چاپ کرد (Asmussen, 1973: 3). گنجینه دیگر متون فارسی‌یهود در همان دوران در قاهره کشف شد. اسناد مربوط به قاهره، بالغ بر ۶۰۰ صفحه می‌شود و مهم‌ترین متن آن، تفسیر حزقیال^۸ است. (همان) با این تلاش‌ها، کم‌کم محققان پی به این نکته بردند که ادبیات فارسی‌یهود بسیار غنی‌تر و متنوع‌تر از آن چیزی است که در آغاز تصور می‌شد. متون فارسی‌یهود به لحاظ تاریخی بسیار قدیمی‌اند و مطالعه آنها در شناخت خصوصیات زبان فارسی در دوره‌های مختلف،

به خصوص اوایل دوره اسلامی، حائز اهمیت است. متون فارسی‌یهود را با توجه به ملاک‌های گوناگون می‌توان طبقه‌بندی کرد. طبقه‌بندی زمانی و موضوعی به لحاظ زبان‌شناسی تاریخی، مهم‌تر است و محققانی چون پاول و شاکد، البته با کمی تفاوت، از آن تبعیت کرده‌اند (Shaked, 198: 2003). با توجه به رویکرد اخیر، متون فارسی کلیمی به دو دسته قابل تقسیم هستند:

۱- متونی که در دوره انتقالی از فارسی میانه به فارسی نو و سده‌های نخستین شکل‌گیری زبان فارسی در دوران اسلامی تا دوره حمله مغول به نگارش درآمده‌اند. البته متونی که تاریخ تألیفشان قبل از نگارش اولین متون عربی-فارسی است، به لحاظ زبان‌شناسی تاریخی مهم‌تر هستند. این اسناد به همراه متون مانوی و سریانی، از جمله منابع دست اول و باارزشی هستند که تا حدودی وضعیت زبان فارسی نو را در سده‌های نخستین شکل‌گیری‌اش، به ما نشان می‌دهند. البته تعداد متون فارسی‌یهود در این دوره انتقالی، زیاد نیست. متقدم‌ترین متن فارسی کلیمی، یعنی نامه دندان اوئیلیق، متعلق به سده دوم ه. ق. (۸ میلادی) است که طبق نظر بعضی از متخصصان، ظاهراً در ترکستان نوشته شده است. بقیه متون متقدم مربوط به سده‌های ۴ تا ۶ ه. ق. است.

با این حال نترز بر آن است که در میان اسناد متون متقدم فارسی‌یهود، این تنها متن حقوقی اهواز (مورخ ۲۱-۱۰۲۰) است که محل دقیق تألیف آن کاملاً روشن است (Netzer, 124: 2002) وی حتی به اینکه سند دندان اوئیلیق در ترکستان نوشته شده باشد، مشکوک است و می‌گوید شاید این سند را بازرگانی به این ناحیه آورده باشد. از طرف دیگر، لازار در سال ۱۳۸۴ با شواهد زبانی سعی می‌کند نشان دهد که متون فارسی‌یهود در (جنوب) غرب ایران از خوزستان تا سیستان شکل گرفته است و تفاوت زبان این متون با زبان‌شناسی که در (شمال) شرق ایران تکوین یافته از نوع تفاوت دو گونه منطقه‌ای متفاوت است. بر خلاف گفته لازار، شاکد از متونی نام می‌برد که متعلق به شمال ایران است. (Shaked, 2003: 217)

صرف‌نظر از مکان تألیف متون، پاول (همان)، متون متقدم فارسی‌یهود را به لحاظ موضوع به چهار دسته تقسیم کرده است: این چهار دسته عبارت‌اند از: نامه‌های خصوصی، اسناد حقوقی، نوشته‌های مربوط به اصول تعلیم مذهبی و تفسیرها (همان). ۲- بیشتر متونی که بعد از این زمان یعنی بعد از سده ۷ ه. ق. به نگارش درآمده‌اند، متونی هستند که بعد از حمله ویرانگر مغول به ایران نوشته شده‌اند. به عقیده شاکد، کاربرد صور لهجه‌ای در دوران پیش از حمله ویرانگر مغول بسیار زیادتر بوده است و بعد از این دوران است که صورت‌های گویشی

در متون فارسپوهن کمتر به کاررفته است و در این دوران است که ادبیات فارسپوهن کم‌کم شکل می‌گیرد. شکوفایی ادبیات فارسپوهن از سده هشتم ه.ق. شروع می‌شود و تا چندین سده ادامه می‌یابد. مؤلفانی چون شاهین، عمرانی، بابای بن لطف و بابای بن فرهاد در این دوران است که آثار خود را تألیف می‌کنند (Shaked, 2003: 218).

هر دو دسته فوق، دارای خصوصیات زبانی منحصر به فردی هستند که آن‌ها را از سایر متون که به خط عربی-فارسی نوشته شده‌اند، متمایز می‌کنند. در متون اولیه‌ای که بعد از سده چهارم ه.ق. (تقریباً تا سده ششم) به خط عربی-فارسی نوشته شده‌اند، به خصوص متونی که جنبه ادبی کمتری دارند، کاربرد صور گویشی و گفتاری فراوان دیده می‌شود. (نغزگوی کهن، ۱۳۸۶: ۹) بعد از اینکه در ایران کم‌کم حکومت‌های مرکزی قدرتمند پا گرفتند، زبان فارسی با آن پشتوانه ادبی قوی به تدریج به صورت معیار درآمد و ایرانیان ساکن مناطق مختلف علی‌رغم اختلافات احتمالی گویشی خود، کاربرد صورت معیار زبانی را پذیرفتند و نویسندگان تقریباً از سده‌های هفتم و هشتم هجری، کمتر از صورت‌های لهجه‌ای در نوشته‌ها و آثار خود استفاده کردند. کليميان نیز بی‌تأثیر از آنچه در جامعه ایران می‌گذشت نبودند، ولی این تأثیر در مقایسه با کل جامعه ایرانی، کمتر بود و آن‌ها برخلاف اکثر مردم ایران، به کاربرد صورت‌های لهجه‌ای در متون خود ادامه دادند و همان‌طور که گفتیم، آثار مذهبی و ادبی را به صورت منظوم و منثور خلق کردند. تذکره‌نویسان ایرانی، کم‌تر به مؤلفان فارسپوهن توجه کرده‌اند و این عدم توجه ناشی از غرض‌ورزی و تعصبات مذهبی نبوده است، بلکه خود کليميان گویا عالمانه در این امر دخیل بوده‌اند و بنا بر اعتقادات دینی و سنت‌گرایی و دلایل دیگر، آن‌را ترجیح می‌داده‌اند. (همان)

بنابراین کليميان به عمد خواسته‌اند با سایرین تفاوت داشته باشند؛ یکی از جنبه‌های ایجاد این تفاوت، حفظ صورت قدیمی زبان محلی و استفاده آن با عناصر آرامی و عبری است. استفاده از خط عبری نیز، این تمایز را به شدت پررنگ می‌کند و در ضمن باعث انزوای خودخواسته نویسندگان کليمي می‌شود. علاوه بر این، استفاده از صورت‌های گویشی متمایز، دلیل زبانی-اجتماعی^۹ نیز داشته است. دلیل زبانی-اجتماعی این تمایز در تمامی جوامعی که در آنها اقلیت دینی، قومی، زبانی و جز آن وجود دارد، مشترک است و در زبان‌شناسی اجتماعی، از آن با عنوان هم‌دلی یا همبستگی^{۱۰} یاد می‌کنند. در این مورد، تمایز زبان کليميان با دیگر گروه‌های اجتماعی، برای ایجاد هم‌دلی با هم‌کیشان خود بوده است. معمولاً با این کار، انس و الفت بین اقلیت‌های دینی بیشتر می‌شود و

در نتیجه، آن‌ها در امور اجتماعی از یکدیگر حمایت معنوی و مادی زیادتری می‌نمایند؛ بنابراین کليميان برای ایجاد هم‌دلی و اتحاد در میان خود و نشان دادن تمایز خویش از سایر گروه‌های اجتماعی، همواره سعی در پررنگ کردن تمایز زبانی خود داشته‌اند. شاید، دلیل عملی دیگر تمایز زبانی کليميان، مربوط به انگیزه نگارش این متون و توجه مؤلفان به مخاطبان احتمالی آثار خود است. (نغزگوی کهن، ۱۳۸۶: ۹) این تمایزات، گرچه باعث عدم تلفیق کليميان در جامعه ایرانی می‌شد، ولی این به آن معنی نیست که کليميان تحت تأثیر این جامعه قرار نداشتند. آنها یقیناً متأثر از محیط مادی و معنوی اطراف خود بودند. یکی از نشانه‌های این تأثیر این بود که هیچ‌گاه زبانی مشترک که مختص جامعه کليميان باشد، در ایران به وجود نیامد. حتی به لحاظ اعتقادی نیز، کليميان تحت تأثیر ایرانیان و مذهب و آداب و سننشان قرار داشتند. این تأثیر را در آثار نویسندگان و شعرای کليمي نیز می‌توان مشاهده کرد. مثلاً مولانا شاهین، شاعر نامدار کليمي که هم‌عصر حافظ بوده است، در تألیف آثارش، سبک فردوسی و نظامی را در نظر داشته است و به لحاظ مضمون نیز تحت تأثیر روایات اسلامی چون یوسف و زلیخا قرار گرفته است (Netzer, 2002: 259). پس می‌توانیم نتیجه بگیریم که تمایز خودخواسته کليميان، باعث شد تأثیری یک‌سویه داشته باشد و مثلاً ادبیات فارسپوهن تأثیری بر نثر و نظم فارسی نگذارد. تنها آن دسته از آثاری که به دست کليميان در دوران متأخر به خط عربی-فارسی نوشته شده است، توانسته بر سنت ادبی و شیوه نگارش فارسی، اثرگذار باشد. مثلاً پرویز اذکایی در کتاب همدان نامه در مقاله «مکتب تجدد ادبی» به بعضی از تأثیرات نویسندگان کليمي بر ادب فارسی اشاره دارد. وی معتقد است بعضی از نویسندگان معاصر (چون جلال آل احمد، تقی مدرسی و حتی شاملو) در نگارش بعضی از آثار خود تحت تأثیر ترجمه‌های توراتی قرار داشته‌اند. (اذکایی، ۱۳۸۰: ۴۰۸) بنابراین می‌توانیم نتیجه بگیریم پس از ورود به دوران تجدد، کليميان ایران، بیش‌تر در جامعه ایرانی تلفیق شدند و همین امر سبب شد نگارش آثار فارسپوهن متوقف شود. (نغزگوی کهن، ۱۳۸۶: ۱۰)

حال برای شناخت بهتر ادبیات مربوط به کليميان و درک بهتر فارسپوهن به دو تن از برجسته‌ترین شاعران کليمي ایران یعنی مولانا شاهین و عمرانی و آثارشان به طور خلاصه اشاره می‌کنیم تا بدین وسیله بتوان درک بهتری از کتاب‌رایی آنان به دست آورد.

مولانا شاهین^{۱۱}

شاهین شیرازی از بزرگ‌ترین شعرای کلمی ساکن ایران است که نوشته‌هایش نه تنها توجه کلمیان ایران، بلکه توجه کلمیان خارج از ایران؛ خصوصاً فارسی‌زبانان و مستشرقین را نیز برانگیخته است. (لوی، ۱۳۳۹: ۱۱۰) خلایقیت، تنوع مضامین و شیوایی آثار شاهین باعث گردیده که اشعار این سراینده بزرگ کلمی بیش از آثار هر شاعر کلمی پارسی گوی، مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. شاهین علاوه بر پنج کتاب تورات، کتاب‌های ایستر و مردخای و عزرا و حنوک‌نامه که از تاریخ جنگ‌های کلمیان با سلوکی‌ها بحث می‌کند را به نظم درآورده است و تعدادی سروده‌های مذهبی گفته است. در واقع او سعی کرده تا با به نظم درآوردن کتب مقدس کلمی به زبان فارسی، احساسات کلمیان را که به این زبان آشنایی کامل داشتند، برانگیزد و بدین وسیله کلمیان ایران را از انزوا و خاموشی‌رهایی بخشد. (همان: ۱۱۳-۱۱۴) یک دانشمند بخارایی به نام شمعون حکیم «کتاب پیدایش» و «موسی نامه» وی را در سال ۱۳۰۹ میلادی زیر عنوان «شاهین تورا» و «اردشیر نامه» او را در سال ۱۹۱۰ میلادی به نام «شرح شاهین بر مقیلائی ایستر» در اورشلیم انتشار داد. (جودائیکا به نقل از لوی، ۱۳۷۶: ۲۴۷)

عمرانی

عمرانی در سده نهم هجری به احتمال زیاد در اصفهان به دنیا آمد. از آثار او می‌توان به اثر منظوم فتح‌نامه و گنج‌نامه اشاره کرد (یروشلمی، ۱۳۷۵: ۷۴). سنین زندگانی عمرانی مصادف با دو دوره از تاریخ ایران می‌باشد. دوره اول که معمولاً به دوره دوم یا اواخر تیموری معروف است، مقارن با سال‌های ۸۵۷-۹۰۵ ه.ق. می‌باشد و دوره دوم که از سال ۹۰۵ ه.ق. آغاز می‌گردد، ابتدای عهد صفویه را تشکیل می‌دهد. (همان: ۷۵) آثار عمرانی دارای خصوصیتی می‌باشند که بر اساس آن می‌توان این نوشته‌ها را به سه دسته تعریف نمود:

- کلیه آثار او به جز چهار قطعه نسبتاً کوتاه، به موضوعات و مضامین کلمی اختصاص دارند.
 - اگرچه اکثر این آثار به نظم نوشته شده‌اند، برخی از آنها نیز به نثر نگارش یافته است.
 - این آثار را بر اساس قالب و محتوا و با توجه به اینکه به صورت خاص به موضوعات کلمی پرداخته‌اند می‌توان به سه گروه، آثار حماسی^{۱۲}، آثار داستانی و میدارشی^{۱۳} و آثار آموزنده و اخلاقی^{۱۴} دسته‌بندی نمود (همان: ۹۳-۹۴).
- در اغلب آثار عمرانی، عناصر و نمونه‌هایی از هریک از گروه‌های فوق تلفیق گردیده است. در مورد قالب و ساختار کلی، هریک

از تصنیفات عمرانی از سنن و موازین ادبیات فارسی کلاسیک پیروی می‌نماید. لذا آنچه مربوط به قواعد عروضی، صناعات ادبی، استفاده از منابع و قشرهای لغوی و تتبع از سبک‌های گوناگون شعری می‌باشد، آثار عمرانی مطلقاً جزئی از ادبیات فارسی کلاسیک را تشکیل می‌دهند (همان).

کتاب‌آرایی کلمیان اصفهان

زمانی که از هنر کتاب‌آرایی فارسی - یهودی سخن به میان می‌آید باید به این نکته مهم توجه نمود که با خیل گسترده‌ای از اطلاعات گنگ و ناشناخته روبرو می‌شویم. در این میان، نکته اصلی در ناشناخته ماندن هنر فارسی - یهودی در سه قالب قابل بررسی است. نخستین موضوع که باید بدان توجه نمود این مسئله است که بررسی این متون و هنر نگارگری آنها وابسته به شناخت همزمان سه زبان عبری، عربی و فارسی است به گونه‌ای که امکان آن با توجه به دلیل دوم کمتر قابل تصور است. دوم این که به خاطر تفاوت‌ها و تضادهای موجود میان پیروان دو دین یهود و مسلمان، امکان بررسی آنها برای هریک از گروه‌ها، زیاد جذاب و مورد توصیه نبوده است. از سوی دیگر پراکندگی بسیار زیاد این نسخ را نیز باید اصل سومی بدانیم که در شناخت ناکافی حاصله، دخیل می‌باشد.

شمار قابل توجهی از این نسخ خطی را در کتابخانه‌های مرجع سراسر دنیا، از جمله «کتابخانه بریتانیا» (همان کتابخانه موزه بریتانیای سابق)، «کتابخانه ملی» واقع در پاریس، کتابخانه‌ی «موسسه‌ی مطالعات خاورمیانه» و «کتابخانه‌ی ملی روسیه» («کتابخانه‌ی سالتکف شخدرین» سابق) که هر دوی این‌ها در سن پترزبورگ روسیه واقع‌اند، می‌توان یافت. بزرگ‌ترین مجموعه‌ها از این دست متعلق به «کتابخانه ملی و دانشگاهی یهود» و «کتابخانه‌ی موسسه بن زوی»، هر دو واقع در اورشلیم (قدس شریف)، «کتابخانه مدرسه الهیات یهودی امریکا» واقع در نیویورک و «کتابخانه‌ی کلاو» متعلق به «کالج وحدت عبرانی» واقع در سینسیناتی؛ می‌باشند. همچنین بر اساس اطلاعات حاصله، بسیاری از نسخ خطی فارسی - یهودی کماکان در مالکیت شخصی افراد، چه در داخل و چه خارج از ایران، قرار دارند و برخی از آنها اندک خریداری شده و به تملک کتابخانه‌هایی که شرح آنها رفت درمی‌آیند. (Moreen, 1995: 71)

البته نباید پژوهش‌های پیشین صورت گرفته توسط گروه‌های مختلفی که این نسخ را در کتابخانه‌های خود جای می‌دادند نادیده گرفت. به عنوان مثال نسخ خطی کتابخانه بریتانیا که یا کاملاً به زبان فارسی یهودی نگاشته شده‌اند و یا حاوی بخش‌هایی به این زبان‌اند، از منابع مختلفی به دست آمده و شرح آنها نخستین

بار در فهرست‌هایی که جی. مارگولیو و دیگران در پایان سده نوزدهم و آغاز سده بیستم تهیه نموده بودند، آمده است. در این میان باید خصوصاً به خرده‌نوشته‌ای که در ابتدای قرن توسط سر آورل استاین در دندان اوپلیک، واقع در ترکستان شرقی، ناحیه باستانی ختن (سین کیانگ امروزی در چین)، کشف شده و در اصل سندی تجاری بوده است؛ اشاره نمود. این خرده‌نوشته، به شماره «او.ا. ام. اس. ۸۲۱۲» که موردتوجه برخی محققین قرار گرفته است و مارگولیو آن را متعلق به حدود ۷۱۸ میلادی می‌داند؛ قدیمی‌ترین نسخه خطی فارسی یهودی موجود در جهان است. چند نسخه خطی فارسی یهودی دیگر نیز در اوایل سده بیستم میلادی به مجموعه افزوده گشتند که نسخه‌ای بسیار قدیمی، احتمالاً متعلق به قرن دوازدهم میلادی یا پیش‌تر از آن، به شماره «او.ا. ام. اس. ۸۶۵۹» نیز در زمره آنها بود که از مستشرقی به نام ای. اس. یهودا به سال ۱۹۲۰ خریداری شده است. همچنین خرده‌نوشته‌هایی از یک گنیزه^{۱۵}، تحت عنوان «سری او.ا. ام. اس. ۵۵۵۷» موجود می‌باشند، که دارای قدمتی به مراتب کمتر از نمونه قبلی‌اند. در سال ۱۹۲۵ مجموعه نسخ فارسی-یهودی با انضمام حدود بیست نسخه خطی از کلکسیون موسی گاستر^{۱۶} غنای قابل توجهی یافت. دکتر یوزف روزنواسر، مرمت‌گر نسخ قدیمی عبری، فهرستی کوتاه اما جامع که پیش از این در هیچ منبعی به صورت یکجا بررسی نشده بود را در سال ۱۹۶۰ تحت عنوان «نسخ خطی فارسی-یهودی در موزهی بریتانیا» به چاپ رساند که در آن مختصری توضیحات تشریحی درباره ۴۵ مورد از اقلام موزه که شامل بیش از ۷۵ متن متفاوت می‌شد نیز به چشم می‌خورد. (همان: ۷۲)

همچنین نگاره‌هایی توسط دو محقق متأخرتر به نام‌های مورین و تایلر در دو مجموعه مورد ارزیابی قرار گرفته است؛ اما نکته‌ای که در تمام آنها به چشم می‌آید، نخست در گسستگی مطالب ارائه شده می‌باشد به گونه‌ای که نظم منطقی قابل قبولی را نمی‌توان در آنها مورد ارزیابی قرار داد و بیشتر به توضیحات پیرامون تاریخ آثار، موضوع آثار و گه‌گاهی توصیفات بسیار سطحی می‌پردازد. از سوی دیگر با توجه به عدم شناخت صحیح مکاتب نقاشی ایرانی بسیاری از نگاره‌های موردبررسی بر اساس حدسیات و عدم تطبیق آنها صورت گرفته به گونه‌ای که اکثر آنها را نمی‌توان با ادله قوی موردپذیرش قرار داد.

حال این پژوهش با توجه به منابع موجودی که در اختیار دارد سعی می‌کند در این قسمت به مطالعه ۹ نگاره موجود در مهم‌ترین مرکز نگهداری آنها یعنی «کتابخانهی مدرسه الهیات یهودی آمریکا» واقع در نیویورک بپردازد. چرایی و چگونگی انتخاب آنها بیشتر بر سه مبنا صورت پذیرفته است. نخست

در دسترس بودن منابع تصویری آنها که تقریباً در مورد دیگر مجموعه‌ها نمی‌توان این نظم منطقی را مورد جستجو قرار داد. دوم اینکه این ۹ نگاره وابسته به دو کتاب می‌باشند، یکی متعلق به مفاهیم و باورهای یهودی و داستان‌های آنها و دیگری متعلق به داستان‌های کهن ایرانی که می‌توانست روحیه ملی‌گرایی آنها را تقویت کند. سوم این که هر دو کتاب متعلق به سده یازدهم که مقارن با عصر صفویه است، می‌باشند.

کتاب‌آرایی فارسی-یهودی

همان‌طور که قبل‌تر اشاره شد قدیمی‌ترین نمونه موردبررسی از کتاب‌آرایی فارسی-یهودی متعلق به ۹۸ ه.ق. است؛ اما در نمونه‌های موردبررسی به نمونه‌هایی که حاوی مطالب و یا موتیف‌هایی از نقاشی ایرانی در آنها باشد، برمی‌خوریم. برای مثال در یک گزارش که به زبان عبری آمده است تصویری را می‌توان یافت که حاصل نگارگری در تبریز است. این نگاره که متعلق به موسی نامه اثر مولانا شاهین شیرازی است در ۱۰۶۶ ه.ق. در تبریز توسط Nehemiah ben Amshal تصویر شده که در آن می‌توان به راحتی ورود آرایه‌های ایرانی متعلق به مکاتب صفوی و حتی یادگارهای مکاتب تیموری را مشاهده کرد. نگاره بعدی یکی از صفحات کتاب فتح‌نامه اثر عمرانی شاعر شهیر یهودی است یکی از مجرب‌ترین و مستندترین نمونه‌های موجود در میان کتب فارسی-یهودی می‌باشد (Moreen, 1995: 73). این نسخه که در سال ۱۹۷۵ توسط موزه بریتانیا خریداری شده، به گفته تایلر به طور قطع مربوط به سده یازدهم هجری (سده

تصویر ۱. موسی‌نامه، نوشته مولانا شاهین شیرازی، نگارگر: نعمان امشل، ۱۶۸۶ میلادی، تبریز، محل نگهداری: موزه اسرائیل، اورشلیم، منبع: (URL: 1)

آنها به نوعی در پی ایرانیزه کردن تفکرات دینی خود بودند. (Moreen, 1996: 332) به گونه‌ای که می‌توان کتاب‌آرایی آنها را به دو بخش تقسیم کرد:

- ۱- کتبی که با موضوعات خاص کلیمیان مانند اشعار عمرانی و شاهین تصویرگری می‌شدند و برای حفظ ماهیت دینی آنها بودند.
 - ۲- کتبی که برگرفته از داستان‌های ایرانی مانند یوسف و زلیخا، خسرو و شیرین و دیگر کتب شاعران پارسی‌زبان بودند که به نوعی حس ملی‌گرایی آنان را تقویت می‌کرد.
- با این‌که الگوی در نظر گرفته‌شده برای دو مورد بالا متفاوت

تصویر ۲. نگاره او آ ۱۳۷۰۴: «فتح‌نامه» اثر شاعر یهودی ایرانی «عمرانی» (وفات در حدود ۱۵۳۶). تصویرسازی شاعرانه کتاب‌های یوشع، داوود، روت، سموئل اول و بخشی از سموئل دوم (همگی از بخش‌های تورات‌اند). این اثر که یکی از زیباترین نسخه‌های خطی فارسی یهودی مصوری است که تاکنون شناخته‌شده، حاوی هفت صفحه کاملاً تصویرسازی شده به همراه تعداد زیادی طراحی صفحه در ابعاد کوچکتر است. خطاطی آن تماماً هنرمندانه بوده و در این میان دست خط چند کاتب متفاوت در آن قابل تشخیص است. برخی صفحات آن نام مالکان مختلفی که اثر زمانی در تملک آنها بوده است را ذکر می‌نمایند. هیچ توضیحی در صفحه‌ی آخر کتاب قید نگشته است اما یکی از مالکان کتاب در ص ۱۵۹ ذکر نموده که این نسخه خطی در اوّل ماه نیشان سال ۵۴۹۹ یهودی، برابر با ۹ مارس ۱۷۳۹ میلادی، به دست وی رسیده است. دو صفحه آغازین کتاب به شدت آسیب‌دیده بوده‌اند توسط موزه‌ی بریتانیا مرمت گردیدند. احتمالاً متعلق به پایان سده‌ی شانزدهم و ابتدای سده‌ی هفدهم میلادی (در اصفهان)، ۳۴۴ ص. ۲۸/۸ در ۲۰ سانتی‌متر. (Moreen, 1995: 74)

هفدهم میلادی) است؛ اما مورین آن را بدون صفحات آغازین می‌داند و آن را احتمالاً وابسته به سده هفدهم یا اوایل سده هجدهم می‌داند (Taylor, 1995: 32). آنچه از مشترکات دو پژوهش‌گرو البته خود نگاره برمی‌آید این است که میراث نگارگری عصر صفوی در اثر به چشم می‌خورد. تایلر ادعا می‌کند که میراث نگارگری معین مصور در هر دو نگاره ذکرشده قابل بازیابی است.

«فیگورهای کشیده و با روح که اغلب تا حدی در وضعیت‌های فکاهی قرار دارند و صورت‌هایشان پهن است، ریش و سبیل‌های تیز و چشمانی پیکانی دارند. اگرچه دو اثر نام برده شده از نقاشی‌های معین مصور بسیار فاصله دارند، چراکه آثار او، بسیار تجملی بودند و اغلب برای بنیان سلطنتی؛ تهیه می‌شدند، اما نسخه‌های کتاب‌آرایی شده ایرانی-یهودی در سطح معمولی و پایین‌تری تهیه‌شده‌اند. گستره رنگی آنها بسیار محدودتر از آثار معین است و به تعداد نسبتاً کمتری در آنها، از رنگ‌های زنده و درخشان استفاده می‌شده و همچنین در تزئین آنها به ندرت از طلا بهره می‌بردند. از طرف دیگر، این نقاشی‌ها به نسبت بسیار کم می‌توانستند به شوخ‌طبعی یا حساسیتی که معین مصور در آثارش به کار می‌برده نزدیک شوند. در نتیجه این برداشت به وجود می‌آید که این آثار در کارگاه‌های معمولی‌تر اصفهان کار می‌شدند.» (Taylor, 1995: 32)

آنچه رهنمون است نگاه صحیح او به نگاره‌هاست. گرچه تایلر هیچ مطالعه تطبیقی صورت نداده است اما می‌توان نگاه تیزبینانه او را ستود. در این رابطه ابتدا به معرفی آثار و سپس به خوانش دقیق متن و نگاره در بستری تطبیقی پرداخته شده است. همان‌طور که در قبل هم اشاره شد برای ورود به بحث کتاب‌آرایی کلیمیان باید ریشه‌های فارسی‌یهود یعنی زبان و مفاهیم عبری همراه با ریشه فارسی آنان مورد ارزیابی قرار گیرد. در این باره تایلر بیان می‌کند:

«به دنبال پیروزی مسلمانان بر ایران، قالب به کار گرفته برای خط و نوشتار، همان الفبای عربی بود، در نتیجه این تصور به وجود آمده بود که چون فارسی‌یهودها، فارسی‌زبان هستند، اما از الفبای عبری (به جای الفبای عربی) برای نوشتن استفاده می‌کنند، مانعی بین خود و سایر فارسی‌زبانان ایجاد کرده‌اند. اگرچه مانع ایجادشده در متون آنها، زمینه مناسبی را برای مخاطبان یهودی فراهم آورد، اما قالب حاکم بر متون، فارسی بود و از طرفی این متون به مقدار زیادی با سنت‌های مرکزی حاکم بر ادبیات ایران ارتباط و پیوستگی داشت.» (Taylor, 1995: 31)

این نکته را می‌توان عنوان کرد که آنها به نوعی در پی ثبات خود در حکومت صفوی به عنوان شخصی ایرانی بودند. در این راستا نگارگری خاص آن دوران را برای خود انتخاب کردند.

است اما شناسه‌های تصویری آنها به شدت به هم وابسته می‌نماید، به گونه‌ای که بسیار متأثر از نگارگری، مکتب اصفهان می‌باشند.

نگاره‌های ملی گرایانه

۵ عدد از این نگاره‌ها که همگی از کتاب خسرو و شیرین نظامی که به شماره ام اس ۱۳۹۸ در «کتابخانه مدرسه الهیات

کلیمی امریکا» نگهداری می‌شوند، انتخاب شده‌اند. این داستان که جزو مهم‌ترین داستان‌های عاشقانه کهن فارسی است و هنرمندان مسلمان نیز بدان توجه خاصی داشته‌اند، برای القای حس وطن‌پرستی کلیمیان گزینه مناسبی بود. یک تاریخ‌دان ایرانی‌هود به نام بابای بن لطف توصیف می‌کند که در دوره شاه عباس اول، که یهودیان تحت تعقیب قرار داشتند و

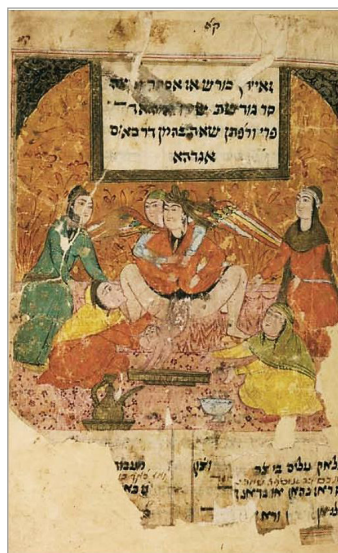
تصویر ۵. کشتن خسرو، خسرو و شیرین نظامی، نیویورک، کتابخانه مدرسه الهیات کلیمی امریکا، نسخه ام اس ۱۳۹۸، صفحه ۱۵، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم. (Taylor, 1995: 45)

تصویر ۴. فرهاد شیرین را با اسب حمل می‌کند، خسرو و شیرین نظامی، نیویورک، کتابخانه مدرسه الهیات کلیسیا امریکا، نسخه ام اس ۱۳۹۸، صفحه ۹۲، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم. (Taylor, ۱۹۹۵: ۳۹)

تصویر ۳. شیرین تصویر خسرو را باز می‌یابد، خسرو و شیرین نضای، نیویورک، کتابخانه مدرسه الهیات کلیسیا آمریکا، نسخه ام اس ۱۳۹۸، صفحه ۱۰۶، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم. (Taylor, 1995: 35)

تصویر ۸. تولد سیروس (کوروش) از ایستر، اردشیر نامه، شاهین شیرازی، نیویورک، کتابخانه‌ی مدرسه‌ی الهیات کلیمی امریکا، نسخه‌ام اس ۸۲۷۰، صفحه ۱۵۴، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم. (Taylor, 1995: 42)

تصویر ۷. دیدار شیرین از فرهاد، خسرو و شیرین نظامی، نیویورک، کتابخانه‌ی مدرسه‌ی الهیات کلیسیا آمریکا، نسخه‌ام اس ۱۳۹۸، صفحه ۸۹، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم.
(Taylor, 1995: 37)

تصویر ۶. حمام کردن شیرین، خسرو و شیرین
نظامی، نیویورک، کتابخانه مدرسه الهیات
کلیمی امریکا، نسخه ام اس ۱۳۹۸، صفحه
۱۳۳، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم،
(Taylor, 1995: 36)

که شاهین آن را به عبری برگردانده بود داستان خسرو و شیرین نظامی^{۱۸} است. او در اردشیر نامه خود، از قهرمان ایرانی استفاده کرده تا داستان خود را در مورد ایستر، ملکه یهودی ایران که مردم سرزمین خود را با درایت و هوشمندی از تبعید نجات داد، بیان کند. (همان: ۳۴) در این اثر، او تفسیر خود را بر روی داستان کتاب مقدس در مورد همسر ایرانی اردشیر، ایستر و جایگاه او در سلسله پادشاهی اش، متمرکز می کند. همچنین داستان هایی دیگر درباره تاریخ و مقدسات یهود که در دو کتاب موسی نامه و اردشیر نامه آمده است.

خوانش متون نگاره ها

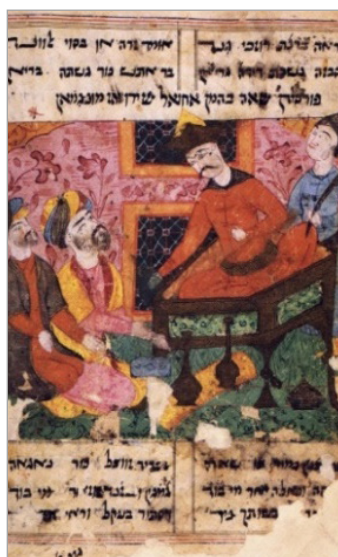
یکی از مؤلفه های موجود در میان متون فارسیهود، زبان عبری به کاررفته در آن هاست که به نوعی به محدودیت و البته ناشناس ماندن آنها نیز کمک نموده است. در این میان، ترجمه این متون می تواند تا حدی پرده از یکی از مؤلفه های ناشناس این متون بردارد. نکته قابل توجه درباره متون نگاره ها این است که زبان عبری با خوانش فارسی مورد استفاده قرار گرفته است؛ یعنی اگر کسی الفبای عبری را بداند می تواند با جانشینی حروف، اشعار را به فارسی خوانش کند. لازم به ذکر است که در برخی از این نگاره ها به دلیل مخدوش شدن و از بین رفتن قسمتی از متن نمی توان آن را بازخوانی کرد که سعی شده با مطابقت با متون، این اشعار روشن گردند.

مجبور می شدند مسلمان شوند، به نوشته های مقدس یهودیان هتک حرمت زیادی می شد و این کتاب ها را از بین می بردند. برخی از این آثار که این تاریخ دان نام می برد، عبارت اند از کتاب عهد عتیق و کتب انبیای بنی اسرائیل، تمام کتاب های عبادی، The Mishnah, Germara، سرود مذهبی (Psalms)، Ezra و The Shulah.

در دوره ای که یهودیان ایران مجبور می شدند مسلمان شوند، محدودیت های زیادی برایشان به وجود می آمد؛ مثلاً در روزهای شنبه^{۱۷} که معروف به شبات است با توجه به اینکه روز تعطیل آنها محسوب می شد و منع انجام معاملات را بر اساس آموزه های دینی خود داشتند، حکومت مرکزی آنان را مجبور به انجام معاملات می کرد. بر همین اساس، پیدا کردن نگاره هایی که با موضوع زندگی اجتماعی یا مذهبی کار شده باشد، بسیار سخت است و بیشتر این آثار در وهله اول با هدف مطرح کردن یهودیان ایران به عنوان یک ایرانی به وجود آمده اند، (Taylor, 1995: 31). کتاب خسرو و شیرین نظامی از کتاب هایی است که کلیمیان به زبان عبری برگردانده و تصویرسازی کردند که یکی از موارد مورد بررسی این پژوهش است.

نگاره های دینی

شامل ۴ عدد از نگاره های کتاب مطرح کلیمیان، اردشیر نامه اثر مولانا شاهین شاعر شهر کلیمی است. یکی از آثاری

تصویر ۱۱. هامان وزیر اردشیر، اردشیر نامه، شاهین شیرازی، نیویورک، کتابخانهی مدرسهی الهیات کلیمی امریکا، نسخه ام اس ۸۲۷۰، صفحه ۹۶، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم. (Taylor, 1995: 42)

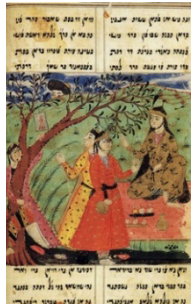
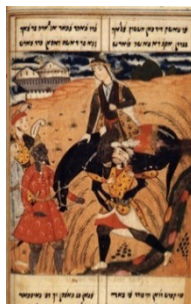
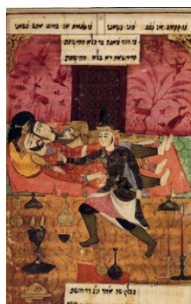

تصویر ۱۰. پرسش اردشیر از منجمان، اردشیر نامه، شاهین شیرازی، نیویورک، کتابخانهی مدرسهی الهیات کلیمی امریکا، نسخه ام اس ۸۲۷۰، صفحه ۹۵، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم. (Taylor, 1995: 44)

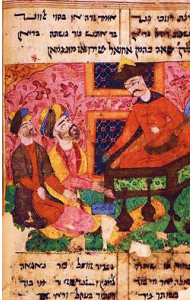
تصویر ۹. شیرو و ملکه ماهزاد در باغ و تفرج گاه، اردشیر نامه، شاهین شیرازی، نیویورک، کتابخانهی مدرسهی الهیات کلیمی امریکا، نسخه ام اس ۸۲۷۰، صفحه ۱۱۱، سده یازدهم یا اوایل سده دوازدهم. (Taylor, 1995: 33)

جدول ۱. خوانش متون نگاره‌ها و تصحیح آنها با متون اصلی اشعار فارسی^{۱۹}
متن ترجمه‌شده اشعار به زبان عبری (متون ارائه شده با رنگ سیاه) متن ترجمه‌شده عنوان نگاره‌ها (متون ارائه شده با رنگ خاکستری)

نگاره	ترجمه متن
	پگه‌تر زان بتان عشرت انگیز بر آن سبزه شبیخون کرد پیشی خجسته کاغذی بگرفت در دست بر آن صورت چو صنعت کرد لختی وز آنجا چون پری شد ناپدیدار به سرسبزی بر آن سبزه نشستند گه از گل‌ها گلاب انگيختندی عروسانی زناشویی ندیده نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۲۰، نمودن شاپور صورت خسرو را بار اول میان در بست شاپور سحر خیز که با آن سرخ گل‌ها داشت خویشی بعینه صورت خسرو در او بست بدوسانید بر ساق درختی رسیدند آن پری‌رویان پریوار گهی شمشاد و گه گل دسته بستند گه از خنده طبرزد ریختندی به کابین از جهان خود را خریده نمودن شاپور صورت خسرو را بار اول
	چو عاشق دید کان معشوق چالاک به گردن، اسب را با شهسوارش به قصرش برد از انسان ناز پرورد نهادش بر بساط نوبتی گاه نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۵۹، رفت شیرین به کوه بیستون و سقط شدن اسبش فرو خواهد فتاد از باره بر خاک ز جا برداشت، آسان کرد کارش که مویی بر تن شیرین نیاززد به نوبت گاه خویش آمد دگر راه رفت شیرین به کوه بیستون و سقط شدن اسبش
	چو قصاب از غضب خونی نشانی چو دزد خانه بر کالا همی جست به بالین شه آمد تیغ در مشت نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۱۲، کشتن شیرویه خسرو را چو نفاط از بروت آتش فشانی سریر شاه را بالا همی جست جگرگاهش درید و شمع را کشت کشتن شیرویه خسرو را
	بدان نازک تنی و آبداری چنان چابک نشین بود آن دلارام ز نعلش بر صبا مسمار می‌زد چو آمد با نثار مشک و نسرين چو کوهی کوهکن را نزد خود خواند حمام کردن شیرین نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۵۹، رفت شیرین به کوه بیستون و سقط شدن اسبش چو مرغی بود در چابک‌سواری که بر جستی به زین مقدار ده گام زمین را چون فلک پرگار می‌زد بر آن کوه سنگین کوه سیمین وز آنجا کوه تن زی کوهکن راند حمام کردن شیرین رفت شیرین به کوه بیستون و سقط شدن اسبش

ادامه جدول ۱. خوانش متون نگاره‌ها و تصحیح آنها با متون اصلی اشعار فارسی^{۱۹}

متن ترجمه‌شده عنوان نگاره‌ها (متون ارائه شده با رنگ خاکستری)

نگاره	ترجمه متن
	چو گفت این قصه بیرون رفت چون باد سلیمان‌وار با جمعی پری‌زاد زمین کن کوه خود را گرم کرده سوی ارمن زمین را نرم کرده ز بیم شاه می‌شد دل پر از درد دو منزل را به یک‌منزل همی کرد قضا را اسبشان در راه شد سست در آن منزل که آن مه موی می‌شست غلامان را بفرمود ایستادن ستوران را علوفه برنهادن تن تنها ز نزدیک غلامان سوی آن مرغزار آمد خرامان نظامی، خمسه، خسرو شیرین، بخش ۲۵، دیدن خسرو، شیرین را در چشمه‌سار
	زاییدن کوروش از استر ... سرگذشت ... پری و رفتن شاه با هامان در کام اژدها خالق عالم بی چک و چون معبود کس راز جهان او بداند سلطان معبود
	شیرو به جواب گفت با او که ای بر و بالابند ... شوخ مردان مهمان توام تو هر چه خواهی بانده به خوان که پادشاهی هر جا که روی به خدمت آیم در ختمت و بندگی طایم رفتن شیرو و ماهزاد به طواف باغ و تفرج کردن ماهزاد به عزم باغ بر خواست زلف و رخ خود را بیاراست زین و زر ناب به گوهر ط ش خ ر ... برآید، تعجیل کنید یا گذارید
	تورا برکت، روزکی چند امید زده آن زره به سوی الوند بر سبزه نشست، دیده گریان بر آتش گور گشته بریان پرسیدن شاه از هامان، احوال شیران از منجمان چنین نمود او به شاه به وصل کور ناآگاه وناله‌ای یار می‌بود غمگین و ور می‌بود دستور به عقل و رأی می‌نمود
	ایام و فراغت چو با دونده بی‌قرار بودند آنان تا نشوی به خود شان صفت و تن ساختن هامان لعین در شوش چو غنچه‌ای که برشود مستور گردد به خیال خویش مغرور از پرده عافیت برآید برقه و جمال تا حُسن و را چمن ببیند بلبل

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

به طور کلی می‌توان ریشه‌های شکل‌گیری مفاهیم اولیه و بنیادین کليميان ايران در عصر صفوی را در فارسپوهن جستجو کرد. فارسپوهن به عنوان شیوه‌ای که به زبان فارسی بیان و به خط عبری نگاشته می‌شده است، تنها محدود به کتب مذهبی کليميان نمی‌شد، بلکه در آثار ادبی و غیرمذهبی آنان نیز به کار گرفته شده است. آنچه از برآیند بررسی‌ها به دست می‌آید مبین این نگاه است که تا اواخر سده ۹۱ میلادی تصویر روشنی از ادبیات فارسپوهن وجود نداشت، اما پس از بررسی‌های دقیق صورت گرفته، ریشه این زبان از لحاظ مبنای تاریخی بسیار کهن انگاشته می‌شود. دسته‌بندی‌های گوناگونی را می‌توان برای طبقه‌بندی فارسپوهن به کار گرفت اما روش تحقیق در این پژوهش، آثار را به دو دسته کلی تقسیم می‌کند: آثاری که پیش از حمله مغول در سده هفتم ه.ق. تولید شده‌اند و آثاری که متأخرتر و پس از آن تاریخ تولید شده‌اند. آنچه موضوع نگاره‌های موردبررسی در این پژوهش را شامل می‌شود آثاری است که مربوط به گروه دوم هستند که در دوران شکوفایی ادبیات فارسپوهن و در دوران ظهور شاعران و ادبایی چون مولانا شاهین و عمرانی به وجود آمده‌اند. فضای ذهنی مولانا شاهین که هم‌عصر حافظ بوده و سبکی شبیه به فردوسی و نظامی را در اشعار خود به کار می‌گرفته ما را با آثاری تحت تأثیر فضای یوسف و زلیخا روبه‌رو می‌کند. همچنین عمرانی دیگر شاعر مبرز کليمی که در دوران اواخر تیموری و اوایل صفویان می‌زیست با خلق فتح‌نامه و گنج‌نامه کمک شایانی به رشد و ارتقای ادبیات فارسپوهن می‌کند.

حال با توجه به اهمیت و یکتا بودن شیوه کتاب‌آرایی کليميان اصفهان در عصر صفوی، در شناخت شیوه و مفاهیم به‌کاررفته در آثار با خیل گسترده‌ای از اطلاعات گنگ و ناشناخته مواجه هستیم که به طور کلی می‌توان آنها را در سه قالب بیان نمود: عدم شناخت همزمان سه زبان فارسی، عربی و عبری؛ محدودیت‌ها و تفاوت‌های دینی میان پیروان مسلمان و کليمی و سوم پراکندگی آثار و نسخ فارسپوهن در سراسر دنیا و محدودیت در دسترسی به این منابع. براین اساس، پژوهش به مطالعه، بررسی و خوانش متون ۹ نگاره موجود در کتابخانه مدرسه الهیات کليميان امريکا پرداخته که در اصفهان در سده ۱۱ ه.ق. و در عصر صفوی خلق شده‌اند. از بررسی‌های به‌دست‌آمده از متون و نگاره‌ها به دو دسته کلی می‌توان اشاره نمود.

۱- نگاره‌هایی با مفاهیم ملی‌گرایانه که برای تقویت حس وطن‌پرستی کليميان و از مفاهیم مشترک ملی ایرانیان از کتاب خسرو و شیرین نظامی خلق شده‌اند.

۲- نگاره‌هایی که از متون خاص کليميان نشأت گرفته و از کتاب مولانا شاهین انتخاب و تصویر شده‌اند که بیشتر به بررسی مفاهیم دینی و اعتقادی آنان می‌پردازند.

در پایان می‌توان اشاره نمود که آنچه از بررسی این متون و نگاره‌ها به دست می‌آید سعی در روشن ساختن قسمتی از تاریخ یکی از اقلیت‌های دینی عصر صفویان دارد که تلاش می‌کنند هم به زنده ماندن زبان و مفاهیم بنیادین خود پرداخته و پویایی و حیات خود را در دل این نگاره‌ها جستجو کنند و همچنین با انتخاب شیوه‌های تصویری مشترک در سرزمین ایران و همچنین ارتباط با ادبیات ملی و میهنی خود به نوعی ارتباط خود با دیگر مردمان این سرزمین را در قالب ادیان دیگر حفظ کنند و بر مفاهیم مشترک خود به عنوان یک ایرانی تأکید کنند.

پی‌نوشت

۱. مورخ ارمني سده نوزدهم میلادی
۲. جهانگرد روسی که در سال ۱۰۱۱ ه.ق. به اصفهان آمد.
۳. به طور کلی دانشی که به احوال کليميان ایرانی می‌پردازد، از سوی پژوهشگران اروپایی، نام فارسپوهن یا ایرانپوهن (Judeo-Iranian) به خود گرفته است؛ و آن بخشی که به مطالعه زبان و ادبیات مکتوب این شاخه می‌پردازد، به صورت قراردادی فارسپوهن نامیده می‌شود. (نتصر، ۱۹۹۷: ۱۸-۱۷)

4. Judeo-Persian
5. Elkan Nathan Adler
6. Wilhelm Bacher of Budapest

7. Simon Chakam
8. Ezekiel
9. Sociolinguistic
10. Solidarity

۱۱. او در دوره محمد خدا بنده اولجایتو و ابوسعید بهادر و اوایل سلطنت خاندان جلایری زندگی می کرده است. (لوی، ۱۳۳۹: ۳/۱۱۲)
۱۲. منظومه‌هایی که در قالب شعر حماسی سروده شده و اساس آن را متون کتب مقدس و روایات تاریخی یهود تشکیل می دهد (همان: ۹۴).
۱۳. نوشته‌های منشور و منظوم که موضوع و محتوای آن مبتنی بر روایات شبه تاریخی و قصص افسانه آمیز یهود می باشد (همان).
۱۴. منظومه‌هایی که در اصل جهت تنویر افکار و توضیح مباحث اخلاقی، فلسفی و دینی سروده شده اند (همان).
۱۵. نام بخشی در درون کنیسه یهودیان است که معمولاً نسخ کهنه و قدیمی نوشته شده به خط عبری را در آنجا نگاه می دارند، وجه اشتقاق آن احتمالاً از واژه فارسی «گنج» می باشد (نگارنده).
۱۶. محقق و روحانی یهودی آمریکایی و پدر تنودور گاستر محقق سرشناس آمریکایی که به واسطه کتابی که در باب طومارهای تورات بحرالامیت نوشت به شهرت رسید (نگارنده).
۱۷. Sabbot، چهارمین فرمان از احکام ده گانه است که در کوه سینا بر حضرت (موشه) بن عمران از طرف خداوند نازل گردید و همچنین یکی از سه عهد و میثاقی است که خداوند به قوم بنی اسرائیل، پس از خروج از مصر، به عنوان یک وظیفه شرعی تسلیم نمود.
۱۸. دوره زندگی ۵۳۵ ه. ق. ۶۰۷-۶۱۲ ه. ق.
۱۹. ترجمه متون عبری توسط کارشناس امور فرهنگی و مذهبی انجمن کلیمیان تهران، جناب آقای یونس حمامی لاله زار صورت گرفته اند. این متون به دلیل عدم خوانش در برخی نقاط، به صورت نقطه چین یا تک حرف آورده شده اند. در مورد متونی که اشعار آنها از خمسه نظامی بوده، اشعار ترجمه شده با متن کتاب فارسی مطابقت داده و ترجمه دقیق آنها ارائه شده است.

منابع و مأخذ

- اعرابی هاشمی، شکوه السادات. (۱۳۸۳). نقش ارامنه در تجارت خارجی صفویه. مجموعه مقالات همایش صفویه در گستره تاریخ ایران زمین. گروه تاریخ دانشگاه تبریز، چاپ اول، ستوده.
- امنون، نتصر. (۱۹۹۷). پادیاوند: پژوهشنامه یهود ایران. جلد ۲، دانشگاه عبری اورشلیم: مزدا.
- جعفرپور، علی و ترکی، اسماعیل. (۱۳۸۷). روابط صفویه با اقلیت‌های دینی (یهودیان و زرتشتیان). مسکویه. (۹). ۵۳-۸۰.
- کاویانی، شیوا. (۱۳۷۲). آیین قبلا (عرفان و فلسفه یهود). تهران: نشر فراوان.
- کتاب مقدس. عهد عتیق و جدید.
- کهن، ابراهام. (۱۳۸۲). گنجینه‌ای از تلمود. امیر فریدون گرگانی (مترجم)، به اهتمام امیرحسین صدری پور، تهران: اساطیر.
- لوی، حبیب. (۱۳۳۹). تاریخ یهود ایران. جلد ۳، تهران: یهود ابرخیم.
- نغزگوی کهن، مهرداد. (۱۳۸۶). فارسی-یهودی، افق بینا. ۳۴ (۹)، ۱۲-۸.
- Abrahamian, R. (1936). *Dialects des Israelites de Hamadan et d'Ispahan*. Paris: Adrien-Maisonneuve.
- Appel, K. K. (2004). *Jewish book art between Islam & Christianity*. Leiden, Boston: Brill.
- Asmussen, J. P. (1973). *Studies in Judeo-Persian literature*. Leiden, Boston: E.J. Brill.
- Moreen, V. B. (1985). *Miniature paintings in Judeo-persian manuscripts*. Bibliographica Judaica.
- Moreen, V. B. (1996). The "Iranization" of Biblical heroes in Judeo-Persian epics: Shahin's Ardashīr-nāmāh and 'Ezrā-nāmāh author. *Iranian Studies*. 29(3/4).
- Moreen, V. B. (1990 - 1991). the Legend of Adam in the Judeo-Persian Epic "Bereshit [Nāmāh]" (14th Century), *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, No.57
- Moreen, V. B. (2000), *In Queen Esther's garden: An anthology of Judeo-Persian literature*.

Received: 2017/01/25/

Accepted: 2017/05/14

Investigating the Contexts of the Formation of Judeo-Persian Literature & Book-Decoration of Iranian Jews during the Safavid Era

Samaneh SadeghiMehr* AliAsghar MirzaeiMehr**

Hamid Farahmand Broujeni***

Abstract

The attitude and reaction of Safavid government as a central integrated government in the Islamic world towards art, culture and religions, especially Jews, can be studied and analyzed. The dominant atmosphere of Isfahan in 11th century (hijra) was so that the Jews of this city could produce their unique illustrated books by adapting the themes of literary masterpieces of Muslim Iranians and using as the model the techniques and traditions of book-decoration prevalent in the royal art workshops or private workshops in that period. Meanwhile, regarding the longstanding presence of Jews in Iran, some particular indices known as Judeo-Persian were created which represented their specific linguistic and expressive features and they can be observed and explored in their particular literature and texts as well as in the field of book-decoration. Using a descriptive-analytic method, this study aims at shedding light on the activities of Jews, particularly their art of book-decoration, in two classes of religious and national texts by providing a close reading of nine paintings from the library of Jewish theology school of America. The study of these texts and paintings portrays a group of people who not only tries to keep their language and basic concepts alive but also keep their connection with other people and religions of this country by selecting common visual manners and conventions of Iran and emphasize their shared concepts as an Iranian.

Keywords: Persian book-decoration, Judeo-Persian, Safavid era, 11th century (hijra), Isfahan

* PhD Candidate, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran.

** Assistant Professor, Faculty of Visual Arts, Science & Culture University, Tehran.

*** Lecturer, Faculty of Conservation, Art University of Isfahan.